ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ YAYINI, SAYI: 42
KONGRE VE SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ DİZİSİ, SAYI: 1

ULUSLARARASI İBN TÜRK, HÂREZMÎ, FÂRÂBÎ, BEYRÛNÎ, VE İBN SÎNÂ SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

(ANKARA, 9-12 EYLÜL 1985)

ANKARA, 1990

İBN-İ SÎNÂ DÜŞÜNCESİNDE TASAVVUFÎ KAVRAM OLARAK ÂRİF ve İRFAN

HAYRANİ ALTINTAŞ*

Konumuz başlıktan da anlaşılacağı gibi, İbn-i Sînâ'nın tasavvufî düşünceleri değil, bu düşünce içindeki iki mefhumdur. Zira İbn-i Sînâ'nın tasavvufî düşünceleri L. Gardet, H. Corbin, F. Mehren ve A. M. Goichon gibi yazarlarca etraflıca incelenmiştir.

Mütehassıslarca bilinmektedir ki, İbn-i Sînâ bir mutasavvıf gibi yaşamamıştır. Bu sebeple onun bu konudaki fikirleri rasyonalist bir tasavvuf özelliğindedir. İbn-i Sînâ'nın bu tür fikirlerini Hayy b. Yakzan'ın, Risâle fi'l -Ahd, Risâle fi'l-Işk ve İşârât ve Tenbihât adlı eserlerinde buluyoruz. Elbette diğer eserlerinde, özellikle nefsden bahseden bölümlerde de bulmak mümkündür. Ancak, sadece İşârât ve Tenbihât'ın son bölümünü Âriflere ayırdığından biz bu konudaki fikirlerini bu esere dayanarak belirtmeye çalışacağız.

İbn-i Sînâ'ya göre, insan aklı ve ibâdetiyle manevî âlemlere yükselebilir. Ancak bu yükselmeyi temin eden yegâne vasıta zühd, riyâzât ve mücâhedât değildir; bunların yanında, müşâhede, tefekkür ve yaratıkların hikmeti hususundaki bilgidir.[1] İbn-i Sînâ bu bilginin kazanılmasında iki mümessilin bulunduğunu bunların nefs-i nâtıka'yı (konuşan nefis) temsil eden Salaman ile nazarî aklı temsil eden Absal olduğunu bildirir.

İbn-i Sînâ'ya göre, dünyanın nimetlerinden ve güzelliklerinden uzaklaşan kimseye zâhid, nâfile ibâdetlere, gece dualarına, oruca ve benzeri ibâdetlere kendini veren kimseye âbid, varlığının sırrını ve bu sırra ait hakikat nurlarını bekleyen, bu maksatla düşüncesini ceberût âlemine çeviren kimseye de ârif denir.[2]

* Profesör, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

[1] Bkz, Chahine (Q) *Ontologie et Théologie chez Avicenne,* Paris 1962; s. 139 ve ayrıca bkz. Goichon, (A. M.) *Le Recit de Hayy ibn Yakzan,* Paris 1959, s. 222 vd.

[2] *İşârât ve Tenbihât.*

Ârifin sırrı onun, iç âleminde, sadece Hakk'la, gerçekle, meşgul olur; başka bir şey onu meşgul etmez. İbâdet, ârifin mütevehhime ve mütehayyile güçlerini hatadan alıkoyan onu Allah'a yaklaştıran bir faaliyettir. Bu yüzden Hakk'ın tecellîsi ile bu güçler arasında bir uyuşmazlık söz konusu olmaz.[3] Diğer taraftan ârif, aklını semavî, müfârık (yani ayrı) cevherlerden nur almaya alıştırmış bu suretle şeriat emirlerinin bâtınî mânâsına yükselebilen kişidir.[4] Ârif muhtevada ve teferruatta Hz. Peygamber'e bağlıdır. İbâdete herkesten çok önem verir. Kendisinin hiç bir emirden muaf olmadığının şuurundadır. Hatta ârifin aklı ilâhî feyzin ışıklarını yansıtan bir ayna haline geldiği anda bile dinî mecburiyetleri yapmaya devam eden kimsedir. Ârif aklıyla dinin gerçekliğini ve üstünlüğünü anlayandır; bu sebeple kendisi ve toplum için samimi davranandır. İbn-i Sînâ Risâle fi'l-Ahd adlı eserinde ârifin riâyet etmesi gereken onaltı şartı sıralar; bunlar mutasavvıflarda bulunması gerekli görülen hususiyetlerdir.[5] Mehren, İbn-i Sînâ'nın zâhid, âbid ve ârif şeklindeki bu sınıflamasını klasik sûfî sınıflaması olarak kabul eder;[6] esasen tasavvuf tarihi boyunca yapılan sınıflama budur ve tasavvufî fikirleri bir hayat tarzı olarak değil, fakat bir düşünce sistemi olarak kabul eden İbn-i Sînâ'da da farklı bir sınıflama aramak doğru olmasa gerektir.

İbn-i Sînâ ibâdet edenler içinde âriflerin ayrı bir yeri olduğunu ifade eder.[7] Buna sebep onların daima rablerine müteveccih olmalarıdır. İbn-i Sînâ bu sıfata sahip olmak için şu emri verir: "Öyle ise hikmete, sonra rahmete ve nimete bak; seni hayretler içinde bırakacak bir yakınlık, bir tecellî göreceksin. Kalk gerekeni yap ve dosdoğru ol."[8]

Ârifi diğer insanlardan ayıran bir hususiyeti, onun sadece Hakku'l-Evvel olan Allah'ı arzu etmesidir. Bu arzuda bir menfaat söz konusu değildir. Çünkü sadece Allah ibâdete lâyıktır. Ârifin yaptığı ibâdet bir mükâfat beklemek ve korku sebebiyle değildir. Aksine yalnız Hakku'l-Evvel'in ibâdete lâyık olmasındandır.

İbn-i Sînâ bir gayeye ulaşmak ve bir mükâfat almak için Hakk'a ibâdet edenlerin acınacak bir halde olduklarını, bunların ibâdetin zevkinden,

[3] *Aynı eser*, s. 226.

[4] Gardet (L.), *La Pensée Religieuse d'Avicenne*, Paris 1951, s. 123.

[5] M. A. Aynî, *İbn-i Sînâ'da Tasavvuf, Büyük Türk Hekimi ve Tıp Üstadı İbn-i Sînâ*, Ankara 1937, s. 10. 11.

[6] Gardet, *a.g.e.*, s. 146.

[7] *İşârât*, s. 226.

[8] *Aynı yer.*

neşesinden, güzelliğinden habersiz, ham hazlarla uğraşan kimseler mevkiinde bulunduklarını söyler.[9] İbn-i Sînâ'ya göre bu insanlar bir oyundan diğer bir oyuna geçen, sıkıldığı an bir başka oyun isteyen çocuk gibidir. Basit hazlar peşindedirler. Âhiret zevklerini tatmin etmesi için Allah'a ibâdet eder. Ârif ise velîliğin işaretlerini anlamak için yüzünü Allah'a çevirmiştir.

İbn-i Sînâ ârifler nezdindeki manevî hareketin üç etapda meydana geldiğini söyler: Birincisi, kesin ve ısbatlayıcı bir bilgiyi inceden inceye gözden geçiren veya sağlam bir kulpa[10] bağlanmak arzusuyla nefsini imanda dinlendiren kimseye aniden gelen ve "irâde" diye adlandırılan haldir. Bu hal sahibinin özü kudsî âlem olan ma'kuller âleminden ince bir tatlılık almak hevesindedir. Bu halde kalmakta devam ettiği müddetce o kimse "mürîd" dir.

Bilindiği gibi, bu halde (Allah da) "murâd" olur.

İkinci etap riyâzâttır.

Bütün mutasavvıflarca tavsiye edilen riyâzâtı İbn-i Sînâ üç gayenin tahakkuku için lüzumlu görür. Bunlardan birincisi nefsi geçici olandan kurtarmaktır. Bu ancak zühd'le gerçekleşir, ikincisi hayâl ve değerlendirme kuvvetlerinin kudsî âlemle münasebette olmalarını temin eden düşüncelere sahip olmak için nefsi, mutmainne makamına çıkarmak; bunun gerçekleşmesi için, tefekkür, ibâdet ve uygun nağmeler gereklidir. Üçüncüsü dikkati teksif için sırrı veya özü yumuşatmaktır.

Üçüncü etap rikkat ve dikkati en son derecesine ulaştıran belâgatli konular, lâtif bir fikir, mâşukun vasıflarının telkin ettiği temiz kalpli bir aşktır.

İbn-i Sînâ bu hususları gerçekleştiren kimsenin "vakt"i gelince nurların üzerine düştüğü istiğrak hallerine uğradığını mutasavvıfların buna vakt dediklerini ifade eder.

İbn-i Sînâ'nın bu ifadeleri Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Benim Hakk'la öyle bir vaktim olur ki, o anda ne melek ve ne de bir resûl beni O'ndan ayıramaz" hadîsini hatırlatmaktadır.

[9] *A. g. e.*, s. 227.

[10] Urvetü'l-vüşka, bkz., *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 256., Lokman 22. âyetler.

Kendisinden sonra İbrahim Hakkı'da da görülen İbn-i Sînâ ifadelerine göre, bu istiğrak hali sâliki tamamen emerek onu kendinden kaybeder. Sâlik bu halin tesiri altında herşeyde Hakk'ı görür. [11]

Bu hal sâlike bir olgunluk kazandırır; işte bu anda onun vakt-i sekîne haline dönüşür. Vecd haline ulaşıp daha sonra sükûnet bulan sâlike nur parlayan bir alev haline gelir. Bu anda onun için özel bir bilgi gerçekleşir. İşârât'taki ifadelere göre samimi ve devamlı bir sohbet olan bu hikmet, tasavvuf lisanında "irfan" olarak adlandırılır. İbn-i Sînâ ârifin bu irfandan, bu hikmetten büyük haz aldığını, şaşkınlık hali hariç ondan uzaklaşmadığını bildirir. [12]

İrfan, tasavvufta "gaybet ve huzur" denilen halin ortaya çıkmasını gerçekleştirmektedir. Ârif bu hikmetin içine daldığı zaman tamamen yok olmuş bir halde mevcuddur. Kendisi o hal içinde yok olmuş, fakat varlığı mevcuddur. [13]

İbn-i Sînâ yapılması bildirilen hususlar gerçekleştirildiği takdirde irfanı kazanmanın ârif için kolay olduğunu, ona istediği zaman sahip olabileceğini kaydeder.

Yapılan riyâzât ve mücâhedât yeterli olunca artık sâlikin varidât (yani Allah'ın lutfu olan haller) zamanı gelmişse sırrı veya nefsi sadece Hakk'ı gösteren bir ayna haline gelir. [14]

Faal akıl veya küllî akıldan kendisine verilenleri alan bir yer (mahal) olan insanî nefs devamlı gelişen bir temizlikle ayna haline gelir. Böylece o, kendi öz varlığını yok etmez fakat unutur; bu sebeple de ilk varlığın tecellîleri için bir engel de kalmaz.

İbn-i Sînâ'ya göre, insanî nefsin kazandığı irfan ona haz verir ve vusûlü temin eder. [15]

İbn-i Sînâ düşüncesinde nâtık nefis aklî şekiller açısından boştur. Ancak faal akılla temasa geldiği andan itibaren şekiller ona akmakta böylece o bu şekilleri alan mahal haline gelmektedir. Ancak makûl şekilleri hissî şekillerden soyutlama söz konusu değildir. O faal akıldan gelen

[11] *İşârât*, s. 230.
[12] *Aynı Yer.*
[13] *Aynı Yer.*
[14] *Necât*, s. 268. vd.
[15] *İşârât*, s. 231.

ışıkları şekille birlikte almakta ve kendisinin aynasında bu aydınlatılmış akledilirleri görmektedir. [16]

Bi'l-kuvve halinde olup perdelenmiş bulunan ma'kûlât faal akıl tarafından aydınlatılmakta ve bi'l-fiil haline gelmektedir. Aynı düşünce Fârâbî'de de mevcuttur.

Nefs ma'kûlleri pasif bir tarzda faal akıldan alan karanlık bir yer değildir, ancak onları aydınlatılmış olarak faal akıldan alması sebebiyle pasif kabul edilebilir.

Nefs faal akılla iletişimde olduğuna ve tabiatı icabı bilgiye iştirak ettiğine göre, bazı şartlar altında ve bizzat kendisinin temizliği ölçüsünde ondan bir şeyler alabilir, bu sadece ay altı aleminin küllî şekilleri değil, mufârık şekillerin bilgisi ve bütün makûl âlemin bilgisi olabilir. [17]

Böyle olması ve bu ulvî âlemin hayatına iştirak etmiş olması itibâriyle nefs ilk Varlığın tecellîlerini alabilmeye elverişli olur.

Mistik bilgi, tabiî aklî bilginin bir devamıdır. Tasavvufî bilgiyi tabiî aklî bilgiden ayıran onun şekli değil, fakat nesnesidir.

Peygamberler ve velîlerin dışında nefisler sadece söylenenlerle ilgili olarak ulvî âleme yönelir ve temasa geçmek isterler. Fakat Peygamberlerin ve velîlerin nefisleri ayaltı âlemini aşıp yüksek âlemle temasa geçmeye yeteneklidirler, bunlar makûller dünyasından sızan nurları alabilir. [18]

Riyâzât sırasında ortaya çıkan dalgalanmalar vâridâtla birlikte farkolmuştur. O, Hakk'ı ve nefsini görür. Artık nefis kendinde tecellî eden Hakk'la güzelleşmiştir. Çünkü tamamen Hakk'a yönelmiştir.

Daha önce İbn-i Ata ve Hallac, daha sonra Erzurum'lu İbrahim Hakkı tarafından bildirilen irfana kavuşup vusûl gerçekleştikten sonra bunlara itibar etmenin bir zaaf ve hata olduğu hususunu İbn-i Sînâ tekid eder. [19] Bundan kurtuluşun ancak sadece Hakk'a yönelmekle gerçekleşebileceğini ilâve eder.

İbn-i Sînâ düşüncesinde hâlis bir ibâdet sezgilere yol açar ve hakîkat ilmi yani irfan peygamberlere olduğu gibi âriflere ve sıddıklara da verile-

[16] Gardet, *Pensée*, s. 151; *Necât*, s. 192. vd.
[17] Gardet, *Pensée*, s. 160.
[18] *İşârât*, s. 231.
[19] *Aynı Yer.*

bilir. Bu irfan, bütün gücün Hakk'ın sıfatları üzerine teksif edilmesi ayrılık, ilgisizlik, (tefrik), terk, (nakz), vazgeçme (refz) ile başlar. Bunlar riyâzâtı meydana getirirler. Riyâzât hastalığın tedavisini gerçekleştirdiği gibi, nefsi zaman içinde Hakkın tecellîsine hazırlar. Tefrik, tercih olmaksızın iki şeyi ayırmak, nakz kendisine nisbetle yerilen bir şeyin gözden düşmesi için ilk şeyi harekete geçirmek, terk o şeyle ilişkiyi kesmek, refz, onu ihmal ederek bırakmaktır. Ârif kendisini Hakk'tan çeviren her şeyden ayrılmakla işe başlar, kendini bu konuda meşgul eden bu şeylerin izini silip atar. Hakk olmayan her şeyden uzaklaşarak ve sadece Hakk'a bağlanarak bunu gerçekleştirir; sonra her şeyi terk ile vazgeçer; bu bir tasfiyedir. İşte bu anda o, Hakk'a bağlanmak için kendini terk eder.[20] Ârif tevhide ulaşınca gayesine kavuşur. İlâhî birlik söz konusudur, artık ârif ve ma'ruf yoktur (lâ ârif ve lâ ma'ruf).

İbn-i Sînâ irfan'ın insan üzerinde meydana getirdiği ruhî ve zihnî değişiklikleri belirterek ârif'in psikolojik halini açıklar. Bu psikolojik değerlendirmelere göre, ârif, neşeli, güleryüzlü ve mütebessimdir. Hareketlerine tevazu hâkimdir.

İrfan ârifi bir başka âleme götürür, bu âlem onda bazı kerametlerin ortaya çıkmasına vesile olabilir. Gayesi ma'rufu tam mânâsıyla yerine getirmektedir. Sessizdir ve sükun sahibidir. İlim insanı yükseltir. Bunun için ârif cesurdur, ölümden korkmaz. Sadece Hakk'la meşgul olduğundan kötü bir his taşımaz ve hiç bir kötülük düşünmez.

İrfan ârifi renklendirir ve güzelleştirir. O, dünyada kötülük görmez.[21]

İbn-i Sînâ ârifin kudsî makamlara çıktığı an her şeyi unuttuğunu, hatta şeriatca bildirilen ibâdetleri bile ihmâl ettiğini söyler. Ancak, onun burada kastettiği ancak vecd hallerinde kudsî makamlara yükselen ârifin, bu halde kendisinin şuurunda olmadığını bundan dolayı da teklifin farkında olmayacağını ifade etmek ister, yoksa islâmî emirlere karşı bir ifadede bulunduğu söylenemez.

İbn-i Sînâ'ya göre, alışılmış zamanların dışında ârifin herhangi bir besinden uzak kalması kerâmet değil, tabiat kanunlarına uygun bir davranıştır.

[20] *Aynı eser*, s. 232.
[21] *Aynı eser*, s. 235.

İrfan'ın ârifte meydana çıkaracağı fevkalâde bir hal, tabiat kanunlarının dışında değildir. Tabiat iyice tetkik edilince bu fevkalâdeliğin sebebi bulunabilir.[22]

İbn-i Sînâ, korku, üzüntü veya benzeri bir takım özel hallerle insanların güçlerinin azalıp çoğaldığını buna benzer olarak ârifin dikkat ve riyâzât sonucu kazanılan irfanla böyle özel bir hale sahip olacağını ifade eder. Son derece şiddetli bir hayranlık halinde yetileri alevlenmiş ârif güçlü bir hisse sahip olur.[23]

İşârât'ta bildirildiğine göre, ârif gizli (veya gaybî) bir şeyden söz etse bile bunun da tabiat olayları içinde bir izâhı bulunabilir. İbn-i Sînâ gaybî (gizli) şeylerin ekseriyetle uyku halinde geldiğinin tecrübe ve kıyasla bilindiğini[24] aynı halin uyanıkken de vuku bulabileceğini ancak bunun temiz ve tenvir edilmiş nefisler için mümkün olduğunu ifade eder.

İbn-i Sînâ bu gizli şeylerin semâvî akıllar ve nefisler vasıtasıyla insanî nefse ulaştığına kânidir.[25] Bu hususu insan nefsinde gerçekleştiren, tahayyül ve tevehhüm madeninde bulunan şekilleri alan müşterek histir. Hayal gücünün müşterek his gücü üzerinde otoritesi bulunduğunu ve onda hissî şekilleri ve sezgisel kavramları ortaya çıkarabileceğini ifade eden İbn-i Sînâ, dışardan bir sebep olmaksızın nefiste meydana gelen imajların şartının bu olduğunu söyler.

Böylece İbn-i Sînâ, nefiste meydana gelen hallerin nefsin dış idraklerden uzaklaştığı zaman kendi iç dünyasına yönelmek ve bunda alışkanlık kazanmak sonucunda meydana geldiğini kabul eder. Dış duyumlar azaldığı zamanda da nefs mütehayyile kuvvetiyle çalıştırılır ve bu anlarda kudsî âleme yönelir ve gaybden bir şeyler küllî bir tarzda ruhta şekillenir, onun tesiri hayal gücüne ulaşır, hayal gücü bu aklî temsille münasebeti olan özel bir şekli hiss-i müşterekte şekillendirir. Bu halde gaybden nakışlar onda nakşolunurlar.

Bu gücü sayesinde, nefsin, peygamberlik seviyesine kadar yükselebileceğini ifade eden İbn-i Sînâ, Nefiste meydana gelen bazı kere mükkemmel bir şekil imajı veya şiir tarzında bir söz, bazan da çok güzel bir imaj olabileceğini söyler.[26]

[22] *Aynı eser*, s. 240.
[23] *Aynı eser*, s. 243.
[24] *Aynı eser*, s. 241-242.
[25] *Aynı eser*, s. 243.

Gelen manevî eserlerin şiddetlerine göre nefiste tesir meydana getirdiklerini söyleyen İbn-i Sînâ, uykuda veya uyanıkken hâfızada tutulan bu eserlerin ilham veya vahiy olabileceğini söyler. Vahiy tefsir veya te'vile, rüya da te'vile muhtaçtır.[27] Bazı anlarda duyular hissiz kalabilir, zikirde bu gerçekleşir. Bu bir tabiat değil zıtlıktır. Hislerin idrak gerçekleştiremedikleri bir anda bir hal ortaya çıkar ve nefs onunla kaplanır. Bu hale girmeye müsait olanlarda bu tesir kendini daha çok gösterir.

İbn-i Sînâ'ya göre, gaybın parlaması bazan kuvvetli bir düşüncedir; bazan bir cinin hitabına veya olmayan birinin çağrısına benzer; bazan da karşıda bulunan kimse ile karşılıklı bakışla olur. Bu halde biz gaybın şeklini hissî bir sezgi ile görürüz.[28]

İbn-i Sînâ'ya göre âriflerin alıştığımız hayatı değiştiren halleri vardır. Ancak, gerçekte bu değişmiş gibi görünen durumların nedenlerini bilmeyenler için bir değişme söz konusudur; aslında, değişme yoktur. Böylece denilir ki, ârif, insanlar için yağmur istedi, yağmur yağdı; onların iyileşmesini istedi, onlar iyileştiler. Allah'a dua etti, çeşitli hastalıklar onlardan uzaklaştılar, yangından vesaireden kurtuldular. Bazı vahşi hayvanlar ona itaat etti.

İbn-i Sînâ bütün bunların tabiatında birtakım sırlar bulunduğunu ifade eder. Ona göre, namaz ve dua, hayal gücü üzerindeki tesirleriyle tabiatın sınırlarında rol oynayabilir. Hayal gücü, içinde bulunulan duruma göre faaliyet gösterir. Her sıcak yapan sıcak, soğuk yapan da soğuk değildir. Bazı nefisler diğerlerine tesir edecek güce sahiptir.[29]

Bu tesir gücü bazan nefsin aslî mizacından olur. Bu manevî güç bazan şiddetli düşünce sebebiyle nefsi tecrid eden kazanılmış bir halden gelir. Allah'ın velî kulları "Ebrâr"larda bu güç işte böyle gelişir.

İbn-i Sînâ düşüncesinde, kendine vârid gelen, doğru yol üzeredir. Peygamber mucizeye, velî kerâmete sahip olur. Bu yönde temizliği artar ve kemâle erer. Bu gücü kötüye kullanan habis bir sihirbazdır.

İbn-i Sînâ ârifte ortaya çıkan veya onun vasıtasıyla görünen fevkalâde hallerin tabiat dünyasına üç prensip sebebiyle gönderildiğini söyler.

[26] *Aynı eser*, s. 247-248.
[27] *Aynı eser*, s. 250.
[28] *Aynı eser*, s. 251.
[29] *Aynı eser*, s. 252.

1 — Nefsin halleri,

2 — Unsurî cisimlerin temizlikleri (mıknatıs gibi),

3 — Semâvî kuvvetler (melekî sıfata sahip ruhlar).

Böylece İbn-i Sînâ fevkalâde hallerin varlığını kabul edip onların sebeplerini açıkladıktan sonra şu tavsiyede bulunur: "Bu halleri küçümseme, karşı çıkma. İmkân dünyasında olduğunu unutma. Tabiatta fevkalâde durumlar vardır. Yüksek kuvvetlerle aşağıda olanlar birleşir."[30]

[30] *Aynı eser*, s. 255.